

ЧИСЛИТЕЛНОТО ИМЕ КАТО ЧАСТ НА РЕЧТА – ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ (РУСКО-БЪЛГАРСКИ ПАРАЛЕЛИ)

Енчо Тилев

Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

NUMERALS AS A PART OF SPEECH – PROBLEMS AND PERSPECTIVES (RUSSIAN–BULGARIAN PARALLELS)

Encho Tilev

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

There are quite a few Indo-European languages that have their numerals separated as an independent part of speech. In all languages numerals are used to indicate the same extralinguistic quantity, though in theoretical linguistics, researchers still argue for their correct classification. The aim of this paper is to take a closer look at some of the problems related to the typology of numerals in Russian and Bulgarian languages and provide some insights on the way they should be classified from the author's point of view.

Key words: numerals, parts of speech, Russian language, Bulgarian language

Известно е, че нумеративите са „система от думи, изразяващи абстрактното понятие за число“ (Еделман 1975: 30), обособени в отделна част на речта с присъщи граматични категории. Въпреки това и в наши дни числителните са предмет на множество спорове, а функционирането им в езиците от различни групи и семейства далеч не протича по сходен начин. Обект на настоящото изследване са системите от нумеративи в два родствени езика – руски и български, като по-голямо внимание се обръща на някои спорни въпроси, свързани с класификацията.

Количеството като универсална (логическа) категория е предмет на анализ още в древността. От философско гледище се наблюдава поэтапно развитие в осмислянето на числото, на което античните мислители придават магична сила, за да се достигне до новото време, в което количеството се поставя на една плоскост с категории като

качество, същност и др. Ст. Гърдев подчертава, че в еволюцията си количеството, бидейки категория на абстрактното обобщено мислене, достига до игнориране на качествените особености на предметите, което води до абстрактната представа за числата (Гърдев 2000: 12 – 13). Съществено от теоретична и терминологична гледна точка е също обстоятелството, че ако количеството се разглежда като онтологичен факт, величина или свойство на реалните обекти, трябва да се говори за „онтологическо количество“ (Гърдев 2000: 15). Когато количеството е обект на мисленето и познанието, включително и на езика, то трябва да се схваща като мисловна и езикова категория. Според Б. Николаев „числителните са най-съвършеното езиково средство за изразяване на представата за дискретно количество (по-точно за понятието естествено число) сред семантичното поле на квантификаторите“ (Николаев 2001: 9).

Въпреки многовековната традиция в проучването на числата от различни науки отделянето на числителните в самостоятелен клас не става по подразбиране и те не могат да се смятат за езикова универсалия. Ф. Ф. Фортунатов отбелязва, че в общоиндоевропейския език числителните са били склоняеми думи, отнасящи се към съществителните или прилагателните (Фортунатов 1957: 316 – 317). Даденото твърдение намира подкрепа у В. В. Виноградов (Виноградов 1986: 241) и у много други учени, а доказателства за достоверността му се откриват както в склонението, така и в специфичното реализиране на системите от граматични значения на този клас думи. Относно самостоятелния статут на числителните като част на речта в българския език Хр. Първев отбелязва, че те се обособяват най-късно (Първев 1975: 117), а според Ив. Куцаров те и днес са поставяни под съмнение от повечето езиковеди (Куцаров 2007: 72)¹. В този смисъл твърдението на П. Ондрус, че формирането на числителните имена като самостоятелен клас се извършва едва сега, може да се приеме за напълно вярно (Ондрус 1978: 354). Въпреки това не е лишено от основание и твърдението на О. Ф. Жолобов, определящ като неправилен подхода, при който числителните се разглеждат през призмата на съвременната словоизменителна парадигма. Вследствие на това се стига до заключението, че след като староруските нумеративи не приличат на днешните, те изобщо не са съществували като самостоятелен клас (Жолобов 2001: 94). Това довежда и до погрешния извод, че числителните едва ли не са възникнали в старобългарски и не са съществували още в праиндоевропейски. Като

¹ По-подробно по въпроса за числителните в български вж. Николаев 2001.

доказателства за системния характер на числителните О. Ф. Жолобов изтъква ограничения инвентар от лексикални единици, които са продължение на индоевропейските, и безспорната словообразователна връзка между бройните и редните нумеративи.

Все още твърде неясен остава въпросът за броя на лексикално-граматичните разреди на числителните имена. Този проблем донякъде има универсален характер по отношение на езиците, в които числителните имат словообразователни и граматични особености, сходни с руските, и решаването му в най-голяма степен е следствие от възприемането на определена научна парадигма. М. Ф. Лукин вижда причината за това в прекалената (по негово мнение) морфологизация на частите на речта, с което се отхвърля възможността за наличието на омонимия между класовете думи (Лукин 1987: 43). Почти безспорно в изследванията на руския език се отделят два разреда – *числителни бройни* (*два, четири, сто*) и *числителни събирателни* (*трое, шестеро*), като събирателните се схващат от някои автори като част от бройните. За бройни числителни се говори от всички учени, като Р. И. Аванесов, В. Н. Сидоров и др. делят разреда на две подгрупи – *определени* (*определено-бройни*) и *неопределени* (*неопределено-бройни*) (Аванесов, Сидоров 1945: 141; Шведова, ред. 1982: 573). Към първите отнасят нумеративите от типа *пять, десять, полтора*, назоваващи точен брой, а към вторите – *много, мало, несколько, столько*. Докато първата група не предизвиква възражения, то при втората някои от лексемите могат да бъдат отнесени или към наречията, или към местоименията. В настоящата статия се споделя мнението, че тези думи трябва да се разпределят по адвербиалния и прономиналния клас и не следва да се разглеждат като нумеративи. Основанията за това са няколко: при подгрупата на т.нар. неопределено-бройни числителни няма назоваване, обозначаване на някакво количество, каквото е залегнало в дефиницията на числителните като част на речта, срв.: „Числителното име е част на речта, обозначаваща количество и изразяваща това значение в морфологичните категории падеж (последователно) и род (непоследователно)“ (Шведова, ред. 1982: 573). От определението се вижда, че обозначаването на количество е необходимо, но не достатъчно условие за отнасянето на една лексема към класа на нумеративите. Следва да се напомни, че много думи от другите части на речта съдържат като корен числително име (напр. *три, третий, тройной, утроить, тройка, Троица, трижды* и др.). Освен това Б. Николаев изтъква съществуващия факт, че при конституирането на дадена част на речта главно значение имат морфологичните, семантичните и функ-

ционалните особености на думите (Николаев 2001: 22). Лексемите, при които морфологичният критерий не е изпълнен, но имат квантитативна семантика, според него могат да бъдат наречени *парачислителни*, а нумеративите трябва да изразяват численост, не изобщо количество. Думите от типа *колко, няколко, толкова* съдържат в себе си семите *интерогативност, неопределеност и деиктичност*, които ги сближават с местоименията и несъмнено ги отдалечават от числителните имена. По тази причина се приема отделянето единствено на числителни бройни (наричани другаде определено-бройни).

В българското езикознание със своеобразие се отличава квалификацията на Б. Николаев, който разглежда количествени и качествени числителни. Терминът *количествен* (вероятно заимстван от трудовете на Л. Андрейчин) според него е по-подходящ от *броен*, тъй като брой могат да обозначават както числителните бройни, така и редните при процеса на броене. Редните числителни Б. Николаев преименува в „качествени“, за да „се използва не по-малко известното противопоставяне количество – качество, още повече че този вид числителни изразяват именно качество на предметите, какъвто е редът“ (Николаев 2001: 36).

Обект на значително повече спорове са числителните редни (напр. *девятый, тринадцатый, сороковой*)². Учените, разглеждащи проблема от дериватологична и семантична гледна точка (Д. Н. Овсяннико-Куликовски, А. А. Шахматов, Р. Кошутич, М. Ф. Лукин, М. А. Шелякин и др.), приемат, че е възможно обособяването на такъв разред в рамките на нумеративите. Застъпниците на формалния принцип (В. В. Виноградов, Р. И. Аванесов, В. Н. Сидоров, Н. Ю. Шведова) отхвърлят това и разглеждат редните числителни като част от класа на прилагателните, присъединявайки ги към относителните или отделяйки ги като самостоятелен разред. В настоящата статия се застъпва първата гледна точка, според която редните са разред на числителните имена, и основанията за възприемането ѝ са няколко.

Ако при другите части на речта човешкият език отразява действителността единствено със „собствени“, лингвистични средства, т.е. чрез правилата на граматиката и потенциала на лексиката, при числи-

² Е. Г. Азербайев отбелязва, че и в тюркското езикознание въпросът за мястото на числителните редни не е получил единно решение и те биват определяни или като прилагателни, или като числителни. Във връзка с това Б. А. Серебрянников изтъква, че числителното редно трябва да бъде прилагателно, но не просто, а индивидуализиращо, отделящо по особен начин предмета от масата (вж. у Азербайев 1982: 64).

телните имена езикът е в пряка връзка с математиката. Даденото обстоятелство се дължи на факта, че названията на числителните имена имат за референти числата като математически величини и абсолютното игнориране на интердисциплинарната зависимост при този клас думи е невъзможна, а там, където това се допуска, както се вижда, води до неправилни изводи. Потвърждение на споменатото съждение се открива и в твърдението на Ю. С. Степанов, според когото числото се изобразява (или изразява) в две системи – в изчислителните системи и в езика, като при втората това става по два начина – с думи и с изписването им (Степанов 1989а: 49). Тъй като изразяването и в трите случая е число, според Ю. С. Степанов трите начина могат да се окажат изоморфни един на друг. С цялата условност на едно подобно твърдение, като се имат предвид сложните и не изцяло изучени механизми на човешкото мислене, на връзките и въплъщаването на мисленето в речта, може да се приеме, че при употребата на числителните имена за назоваване на точен брой или поредност говорещата личност извършва минимум (колкото неточно и минималистично да е) още едно ментално действие, като пресмята съответното количество. Това придава на числителните по-особен статут като част на речта, отличаваща се от останалите и по всяка вероятност единствената, която е в непосредствено взаимодействие с друга наука. Опора на тази хипотеза се открива в твърдението на Л. Д. Чеснокова, според която представянето на количествените отношения в съзнанието на съвременния човек има два аспекта – статичен и динамичен (Чеснокова 1987: 101). Статичният аспект отразява реалното количество като резултат от процеса на изчисляване (напр. *сорок тетрадей*), а динамичният аспект отразява самия процес (*една тетрадь, две, три, четири...*). Л. Д. Чеснокова отбелязва, че числителните редни също изразяват резултат от процеса на изчисление и имат две семантични функции – определят един от броевите предмети по мястото му при броене и показват общото количество на преброените предмети (Чеснокова 1987: 101 – 102). Ако за назоваването на определен брой предмети говорещият целенасочено и самоволно (т.е. като агенс) извършва пресмятането и установява броя, при прилагателните имена например характеризирането на даден предмет по определени признаци е резултат от сензитивното въздействие на предмета върху говорещата личност, т.е. в този случай той приема ролята на експериенцер³. Напр. напълно

³ Тук названията на семантичните роли не трябва да се разбират буквално. Чрез употребата им се цели единствено да се разграничи позицията на съзнателната личност спрямо заобикалящия я свят.

обективно и възможно е определянето на даден предмет като голям, малък, червен, широк, висок, дори красив, грозен, неприятен (когато става въпрос за човек или животно) въз основа на някакви физически характеристики и на впечатлението, което създава предметът. Но не така стоят нещата при определянето на броя на сто предмета например, при което нито формата, нито цветът са от значение. Единственото решение е чисто математическото установяване на количеството чрез преброяване.

В полза на отнасянето на редните нумеративи към числителните могат да се изтъкнат и някои от твърденията на учените, оборващи това схващане. Според В. В. Виноградов редните числителни (според него прилагателни) са „затворена група редни прилагателни“ (Виноградов 1986: 197). Напълно основателно е да се смята, че те са затворена, лингвистично непопълваща се група от лексеми, която в математически план е безкрайна. Въпреки това означаването на тази безкрайна числова поредност лингвистично се осъществява чрез съвсем малък брой лексикални корени – 41, т.е. макар че числата са безкрайно множество, за номинацията им се използват преди всичко названията на числата от 1 до 10.⁴ При нито един от разредите на прилагателните имена деривационният потенциал не е толкова оскъден и никъде не се забелязва такава „непробиваемост“ от страна на нови думи, включително и семантични преходи от един клас в друг. Не по-малко

⁴ В. П. Мажулис отбелязва, че числителните от 2 до 10 са съществували още в най-древния период на индоевропейския език основа (Мажулис 1956: 53). Те проявяват устойчивост и достигат и до наши дни, като индоевропейските числителни първоначално са били думи, обозначаващи конкретни понятия, а чак след това чрез по-силна абстракция са станали названия на числата. Съзвучно с твърдението на В. П. Мажулис е и мнението на В. Винтер (Винтер 1989).

Любопитен факт от слабо познатите в българската лингвистика ескимоски диалекти е, че те са силно раздробени и изолирани един от друг. Въпреки това в тях се открива значителен брой думи, които пазят общото си лексикално значение и звученето си. Към този пласт Г. А. Меновщиков отнася и числителните, които според него са се образували още в периода на териториална общност на ескимоските племена (Меновщиков 1956: 60). Етимологичният анализ на нумеративите в тези диалекти доказва, че към времето на образуването им ескимоският език е имал както богат лексикален запас, така и достатъчно развит граматичен строй. Извънредно интересно е и обстоятелството, че в ескимоските диалекти е заложена петичната бройна система, която се основава на броенето на пръстите на ръцете и краката. По въпроса за различните бройни системи и за мотивациите при броене вж. също Степанов 1989а, 1989б.

значим е фактът, че всички числителни редни са производни от бройните, като изключение правят *первый* и *второй*⁵.

Съществена характеристика на числителните редни е липсата на синоними⁶ или антоними и невъзможността те да бъдат част от такива лексикалносемантични гнезда, което е сред основните свойства поне на качествените прилагателни. От стилистична гледна точка числителните от всички разреди (без производните от тях деминутивни и аугментативни лексеми) се отличават с абсолютна неутралност – свойство, което отново не е присъщо на адективите.

Очевидно е, че за лингвистите, отхвърлящи наличието на редни числителни имена, водещ критерий е формата, при което се пренебрегва семантиката. По тази причина М. Ф. Лукин говори за омонимични флексии при числителните редни, като с това не само не оспорва съществуването им като лексикално-граматичен разред, но и го доказва (Лукин 1987: 48 – 50). Ако се следва формалната логика, би се стигнало до някои последствия за системата на езика, с които самите учени едва ли биха се съгласили. От чисто формално гледище лексемите от типа *больной, мастерская, рабочий* би следвало да се отнесат към прилагателните, а не към съществителните, каквито те в действителност са. При прилагането на критерия неизбежно ще се стигне и до

⁵ Някои учени етимологизират тези *numeralia ordinalia* по следния начин:

первый: старорус. (от XI в.) *първъ, първый* – „пръв“, „преден“, „древен“; индоевроп. корен **per-*: **perə* (: **př-*), равно на рус. *пере-*; староинд. *pūrva-ḥ* „намиращ се отпред“, „преден“, „първи“ (Черних 2001б: 20); родств. с древноинд. *pūrvas, pūrvyās*

преден, предишен, първи“, староперс. *parē*, тохар. А *pārvat* „най-стар“, тохар. В *pārweṣṣe* „първи“ (Фасмер 1987: 235);

второй: старорус. (от XI в.) и стб. *вѣторый* (**вѣторъ* не се среща в писмените паметници, но срв. *полтора* < **польвѣтора*); сравняват го с лит. *añtras, añtaras* „втори“, „друг“, латв. *otrs* „втори“, „друг“, старопрус. *antars*, старовисоконем. *andar* (свр. немски *ander*) „друг“, староинд. *antarāḥ* „друг“ (Черних 2001а: 172); вероятно от праслав. **vъtorъ*, родствено на староинд. *vītaras* „водещ нататък“, *vitarām* „нататък“, староинд. *āntaras* „друг“, *anyās* „друг“ (Фасмер 1986: 364 – 365).

⁶ За синоними, поне на пръв поглед, може да се говори (и то невинаги) при числителните *один* и *два*, когато се противопоставя непосредствено един предмет на друг, срв.: *этот = первый, тот/другой/иной = второй*. Ситуационната синонимичност на *второй* и *другой* се обяснява с етимологията на числителното, показана по-горе. Тук следва да се припомни и едно съществено обстоятелство, на което обръща внимание Ю. С. Степанов (Степанов 1989а: 59). В определени ситуации и на определен етап от еволюцията на броенето може да се наблюдава съвпадане на изчислявания предмет и количеството му, напр.: рус. *шаг, другой, третий...*; бълг. *чашка, две, три...*, но това е в типизирани операции.

преразглеждането на установената и почти общоприета класификация на частите на речта. Неминуемо това отчасти ще разколебае предложената от Л. В. Шчерба и утвърдената от В. В. Виноградов „категория на състоянието“, която в повечето случаи (но невинаги!) формално съвпада с класа на наречията.

Приведените доказателства вероятно не изчерпват всички възможни гледни точки. Те ярко показват две неща: несъстоятелността на отнасянето на редните числителни към прилагателните и необходимостта от разглеждането на езиковите абстракции двупланово – формално-семантично, в противен случай се стига до едностранчивост и необективност на лингвистичния анализ, което неминуемо води и до погрешна представа за функционирането на езиковата система.

ЛИТЕРАТУРА

Аванесов, Сидоров 1945: Аванесов, Р. И., В. Н. Сидоров. *Очерк грамматики русского литературного языка. Часть I. Фонетика и морфология.* [Avanesov, R. I., V. N. Sidorov. Ocherk grammatiki russkogo literaturnogo yazyka. Chast I. Fonetika i morfologiya.] Москва: Гос. уч.-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, 1945.

Азербает 1982: Азербает, Э. Г. К происхождению порядковых числительных в тюркских языках. [Azerbaev, E. G. K proishozhdeniyu porjadkovykh chislitel'nyh v tyurkskih yazykakh.] // *Вопросы языкознания*, 1982, № 4, 64 – 71.

Виноградов 1986: Виноградов, В. В. *Русский язык. Грамматическое учение о слове.* [Vinogradov, V. V. Russkiy yazyk. Grammaticheskoe uchenie o slove.] Москва: Высшая школа, 1986.

Винтер 1989: Винтер, В. Некоторые мысли об индоевропейских числительных. [Vinter, V. Nekotorye mysli ob indoevropeyskih chislitel'nyh.] // *Вопросы языкознания*, 1989, № 4, 32 – 45.

Гърдев 2000: Гърдев, Ст. *Числото в реч. Функционално-семантичен анализ на квантификацията в българската книжовна разговорна реч.* [Gardev, St. Chisloto v rech. Funktsionalno-semantichen analiz na kvantifikatsiyata v balgarskata knizhovna razgovorna rech.] Русе: Лени-Ан, 2000.

Еделман 1975: Эдельман, Д. И. К генезису вигезимальной системы числительных. [Edelman, D. I. K genezisu vigezimal'noy sistemy chislitel'nyh.] // *Вопросы языкознания*, 1975, № 5, 30 – 37.

Жолобов 2001: Жолобов, О. Ф. Древнеславянские числительные как часть речи. [Zholobov, O. F. Drevneslavyanskije chislitel'nyie kak chast rechii.] // *Вопросы языкознания*, 2001, № 2, 94 – 109.

- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология.* [Kutsarov, Iv. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Лукин 1987:** Лукин, М. Ф. К вопросу о лексико-грамматическом статусе числительных в современном русском языке. [Lukin, M. F. K voprosu o leksiko-grammaticheskom statuse chislitel'nyh v sovremenном russkom yazyke.] // *Вопросы языкознания*, 1987, № 6, 43 – 51.
- Мажюлис 1956:** Мажюлис, В. П. Индоевропейская десятичная система числительных. [Mazhyulis, V. P. Indoevropеyskaya detsimalnaya sistema chislitel'nyh.] // *Вопросы языкознания*, 1956, № 4, 53 – 59.
- Меновщиков 1956:** Меновщиков, Г. А. Из истории образования числительных в эскимосском языке. [Menovshchikov, G. A. Iz istorii obrazovaniya chislitel'nyh v eskimosskom yazyke.] // *Вопросы языкознания*, 1956, № 4, 60 – 71.
- Николаев 2001:** Николаев, Б. *Българските числителни.* [Nikolaev, B. Balgarskite chislitelni.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2001.
- Ондрус 1978:** Ондрус, П. Место числительных в системе частей речи. [Ondrus, P. Mesto chislitel'nyh v sisteme chastey rechi.] // *Языкознание в Чехословакии. Сборник статей 1956 – 1974.* Под ред. на А. Г. Широкова. Москва: Прогресс, 1978, 352 – 356.
- Първев 1975:** Първев, Хр. *Очерк по история на българската граматика.* [Parvev, Hr. Ocherk po istoriya na balgarskata gramatika.] София: Наука и изкуство, 1975.
- Степанов 1989а:** Степанов, Ю. С. Счет, имена чисел, алфавитные знаки чисел в индоевропейских языках. [Stepanov, Yu. S. Schet, imena chisel, alfavitnye znaki chisel v indoevropеyskih yazykah.] // *Вопросы языкознания*, 1989, № 4, 46 – 72.
- Степанов 1989б:** Степанов, Ю. С. Счет, имена чисел, алфавитные знаки чисел в индоевропейских языках. [Stepanov, Yu. S. Schet, imena chisel, alfavitnye znaki chisel v indoevropеyskih yazykah.] // *Вопросы языкознания*, 1989, № 5, 5 – 31.
- Фасмер 1986:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка. Том I.* [Fasmer, M. Etimologicheskiy slovar' russkogo yazyka. Tom I.] Москва: Прогресс, 1986.
- Фасмер 1987:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка. Том III.* [Fasmer, M. Etimologicheskiy slovar' russkogo yazyka. Tom III.] Москва: Прогресс, 1987.
- Фортунатов 1957:** Фортунатов, Ф. Ф. *Избранные труды. Том 2.* [Fortunatov, F. F. Izbrannye trudy. Tom 2.] Москва: Государственное

учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957.

Чеснокова 1987: Чеснокова, Л. Д. Процесс счета и способы его выражения в современном русском языке. [Chesnokova, L. D. Protsess scheta i sposoby ego vyrazheniya v sovremennom russkom yazyke.] // *Вопросы языкознания*, 1987, № 6, 101 – 109.

Черних 2001а: Черных, П. Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка. Том I.* [Chernyh, P. Ya. Istoriko-etimologicheskiy slovar' sovremennogo russkogo yazyka. Tom I.] Москва: Русский язык, 2001.

Черних 2001б: Черных, П. Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка. Том II.* [Chernyh, P. Ya. Istoriko-etimologicheskiy slovar' sovremennogo russkogo yazyka. Tom II.] Москва: Русский язык, 2001.

Шведова, ред. 1982: *Русская грамматика. Том I.* [Russkaya grammatika. Tom I.] Ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука, 1982.